

BYSS-KALLE

Till 100-årsminnet av den uppländske storspelmannens död

Av ARON HALLENBERG

Att den svenska folkmusiken lever ett friskt liv vid sidan om jazzen och andra moderna musikytringar, får man bevis för vid de spelmanstävlingar, som då och då anordnas runtom i vårt land. Både spelmän och publik sluter upp i stora skaror till dessa tillställningar, som alltid får något av folkfest över sig. Spelmansglädjen flödar naiv och ursprunglig fram ur fioler och nyckelharpor, det resoneras musik med största sakkunskap, och den ene spelmannen jämför sina låtar med en annans och lär sig dem han bäst tycker om. Ja, nog har folkmusiken en seg rot i allmogens själ. Att så är fallet beror väl på dem, som skapade den grund, på vilken den folkliga tonkonsten bygger. All konst och allt kunnande behöver ju en fast grund att vila på, ärorika traditioner att förvalta och berömda namn, som lyser genom åren och sporrar till efterföljd och tävling. Utan dessa traditioner, dessa konstnärliga anknytningar till gamla tiders musikanter, blir ofta ens strävan vacklande. Den saknar så att säga ett »ärorikt förflutet».

Den uppländska folkmusiken saknar inte traditioner. Det fanns under förra århundradet en hel rad spelmän, som man än i dag nämner med aktning i bygderna. Låt mig bara nämna Gås-Anders från Björklinge, Gulamålaviten från Roslagen, Långbacka-Jan, Speltuss och Lärk-Jonas. Men främst av dem alla var Byss-Kalle. Det är väl också han, som bäst förmått att behålla sitt trolska skimmer genom åren. Det är inga tomma ord som urupplanningen och skalden Olof Thunman ägnat honom i sin dikt:

Var har en spelman som Byss-Kalle svingat
stråken på gille och dans?
När har en nyckelharpa betvingat
midsommarns lekar som hans?
Yr gick hans låt på dammande logar,
ekade fjärran i åsar och skogar.
Jubel och gråt och all ungdomens glöd
i det surrande spelverket sjöd.

Vida kring bygderna mästartens ära
flög med hans djärva musik.
Många gesäller han hade i lära,
fast ej på dem han blev rik.
Men med ett brus som av vårstormens fuga
spelmännen fyllde hans torvtäckta stuga
bunkar och krus hur de ljommade med!
Det var harpspel med kläm och besked.

— — —

Djup är hans sömn bakom kyrkogårdsgrindar,
bortglömd hans ensliga vrå.
Men över Uppland med svepande vindar
ännu hans danslekar gå.
Äl'karö fall, de forna och trolska
tumla sig än i hans dånande polska.
Vårarnas svall gå i svämmande prakt
i den virvlande vandringens takt.

Under de 100 år som förflutit sedan Byss-Kalles död, har spelmannens rykte växt sig allt starkare, och historierna om hans färdigheter med stråken och om hans trollkunnighet lever ännu ett friskt liv i den bygd, där han levde och spelade.

Innan jag börjar berätta någonting om Byss-Kalles liv och leverne, skulle jag vilja nämna något om nyckelharpan, detta folkliga instrument, som med särskild envishet hållit sig kvar i Uppland intill denna dag. Ifrån att ha varit ett mycket primitivt instrument med små musikaliska resurser har harpan så småningom undergått åtskilliga förbättringar. Händiga spelmän har byggt egna harpor och utrustat dem med tekniska finesser, som möjliggjort en alltmera uppdriven teknik.

På Byss-Kalles tid var harpan för det mesta enradig, d. v. s.

Byss-Kalles minnessten, rest vid Älvkarleby 1947.

den hade endast en rad tangenter eller »knavrar», som man kallade dem. I detta utförande kunde den återge endast den diatoniska skalans deltoner. Det var således omöjligt att på en sådan harpa spela kromatiskt eller göra utvikningar till olika tonarter.

I början av 1800-talet levde emellertid i Österlövsta en person, som kom att betyda mycket för harpspelets utveckling. Det var organisten i Lövsta kyrka, Matts Wesslén. Han föddes 1812 i Vesslands socken och avlade organistexamen för Hæff-

ner i Uppsala 1831. Wesslén var ofta tillsammans med Byss-Kalle och lyssnade till hans harpspel, men han var inte riktigt belåten med instrumentets tekniska resurser. Han började därför bygga harpor med två rader tangenter, en övre och en undre. Därigenom utökades harpans tonomfång till tre kromatiska oktaver. Detta betydde naturligtvis en oerhörd utveckling. Wesslén ändrade även strängbesättningen på instrumentet. Den gamla harpan hade ofta strängar av spunnet silke, som gneds in med vitlök för att tonen skulle bli bättre. Wesslén övergick konsekvent till strängar av senor, som naturligtvis gav en vida vackrare musik. Han ändrade också de s. k. brumsträngarnas disposition. Hos de gamla spelmännen fick dessa strängar ljumma med — som man sade — och ibland totalt dränka melodin.

På sitt nybyggda instrument blev Wesslén en verklig virtuos, och han spelade med förkärlek Byss-Kalles storpolskor, men han drog sig inte heller för att spela satser ur Haydns sonater. Detta bevisar ju, att det var något särskilt med den nya nyckelharpan.

Den framstående kännaren av folkmusik, Karl Petter Leffler, lyssnade en gång till Wessléns spel och berättade därefter:

»Man talar om att spela nyckelharpa nu för tiden, och jag har ju själv hört de allra flesta. Men tala inte om att spela nyckelharpa sedan man hört Wesslén. Det är inte samma sak. Jag vet det bäst själv, ty jag hörde gubben många gånger. Det var helt enkelt oförlikneligt.» En av Wessléns märkvärdiga harpor finns nu förvarad på Musikhistoriska museet i Stockholm.

Det är tack vare Wesslén som vi har en komplett samling av Byss-Kalles låtar bevarade till eftervärlden. Han tecknade upp dem efter spelmannen, och de trycktes senare i en samling, som kallades »160 danspolskor från Uppland».

Efter denna utvikning återgår jag till huvudpersonen i denna uppsats, nämligen Byss-Kalle själv. Han härstammade från en gammal vallonsläkt från norra Uppland och hette ursprungligen Boussard. Detta namn försvenskades snart till

Bössa, och därifrån var det inte långt till det mera provinsiella Byssa.

Kalle föddes den 26 april 1783 i Östanå by i Älvkarleby socken. Redan i pojkkåren fick han ta plats i faderns skötbåt och ge sig i väg till fiskegrunden i Gävle-bukten. Längre fram i tiden blev han pråmroddare på Dalälven. Redan tidigt visade han prov på musikalisk begåvning, men det är föga troligt, att han fick någon undervisning. Under pråmroddarna på älven hade han emellertid många tillfällen till träning, och forsens brus gav honom inspiration. En vår, när älven gått upp och isstyckena dansade framför pråmen, tyckte Kalle att de sjöng en munter melodi. Han tog fram harpan och sökte härma lätena. Det blev så småningom en polska, som fick namnet »Isbrytar'n».

Namnen på många av Byss-Kalles polskor hänsyftar på vissa händelser i bygden. En gång hände det t. ex. att en häst skulle dra ett lass järnmalm uppför älvbrinken i Östanå. Hästkraken var mager och klen och sackade ideligen tillbaka med det tunga lasset. Då kom Kalle förbi med harpan under armen. Han gick sakta framför hästen och spelade en rivande polska. Den verkade som ett livselexir. Hästen morskade upp sig och tog nya tag, och efter en liten stund var lasset lyckligt uppe på landsvägen. Den polskan fick namnet »Storsvarten».

Den bekanta »Byggna'n» har också sin särskilda historia. Den kom till en gång, när Kalle skulle hjälpa en snickare laga klockstapeln i Älvkarleby. Det var en varm dag, och bägge var så dåsiga, att arbetet gick långsamt. Då fick spelmannen en fin idé. Han slog vad med snickaren, att han skulle komponera en polska lika fort som den andre gjorde klockstapeln färdig. Snickarn slog till och satte igång med hammare och såg, medan Kalle gick efter harpan. Det blev således Byggna'n, och det är en låt av äkta Byss-Kalle-märke.

Men Byss-Kalle komponerade inte bara polskor. Han skapade i snabb följd brudmarscher, steklåtar, skänklåtar och valser. Om någon god vän gifte sig, hände det att Kalle som ett slags present överlämnade en marsch. Men han ville helst

vara ensam, när han spelade på så högtidliga tillställningar som bröllop. En gång hände det att man vid ett bröllop i Älvkarleby tingat en annan musikanter, som skulle spela ihop med Byssen. Brudföljet ställde upp utanför kyrkan, men just som spelmännen satte i med brudmarschen, flög alla knappar ur fiolspelarens byxor, så att han i all hast måste släppa instrumentet och springa bakom kyrkväggen. På det bröllopet fick Kalle spela ensam, och det var nog ingen som grät därför. Den gamla kyrkbacken i Älvkarleby med dess medeltidskyrka och klockstapel var tydligen inspirerande för spelmannen, ty många av hans låtar har anknytningar till denna plats, t. ex. »Klockstapelsvalsen».

Byss-Kalle odlade med förkärlek den lätttyp, som går under benämningen sextondelspolska. Den är mera virtuos och briljant till sin byggnad än åttondelspolskan eller hambon. Flera av spelmannens storpolskor blev ryktbara strax efter det de haft urpremiär på något bröllop. Så hände t. ex. en gång, att den berömde hedesundaspelmannen Per Persson Menlös gick sju mil för att lära sig en låt, som gått på ryktets vingar över landskapsgränserna.

De historier, som än i dag cirkulerar i spelmannens hembygd, har naturligtvis broderats på under årens lopp. Många av dem förekommer i olika varianter. Folket i bygden trodde att Kalle fått sina gåvor till låns av forskarlen. Denne mystiske figur trivdes naturligtvis bra i Älvkarleby, medan vattenfallen ännu fick storma i frihet. De flesta spelmän på den tiden ansågs ju kunna litet av varje utöver själva spelmansfärdigheten. I konkurrensen med andra spelmän togs de övernaturliga gåvorna till hjälp. En av de argaste konkurrenterna var Gulamålaviten. De bägge herrarna var ofta tingade att spela tillsammans på bröllop, och då brukade de vakta på varandra och ställa till med rackartyg, när sådant behövdes. Mot trolldomen användes olika skyddsmedel. En tuss människohår eller en påse malda aborrhuvuden nerstoppade i harpan ansågs hjälpa en hel del. För säkerhets skull hade man alltid en reservstråke nerstucken i stövelskaffet.

Jag återger här en historia, som berättades i samband med spelmanstävlingarna i Uppsala den 8 maj 1909.

Byss-Kalle och Gulamålaviten skulle spela tillsammans vid ett bröllop i Lövsta. Under det vigseln försiggick i kyrkan, stod spelmännen utanför, beredda att klämma i med marschen, när bröllopståget kom ut ur kyrkan. De hade kommit överens om att inte krångla för varandra, men just som brudföljet kom ut och spelmännen stämde upp, började taglen falla ur Byss-Kalles stråke, så att han till slut hade endast skaftet i handen. Men Byss-Kalle var beredd, han drog fram en ny stråke ur stövelskaftet, och nu gick det bra, ända tills de kom till bröllopsgården. När man ätit, började dansen, men mitt under brudpolskan sprang storbasen på Byss-Kalles harpa. En sådan sträng brukar hålla i tio år, och Kalle hade strax förut satt på en ny storbas. Han låtsades emellertid om ingenting utan satte på en ny sträng, och så fortsatte spel och dans en stund, tills Gulamålavitens harpa ramlade ner på golvet i bara spillror. Då blev Gulamålaviten arg, sprang upp från stolen och slog ihop sina händer framför ansiktet på Kalle. Detta hade till följd att denne blev alldeles stel och ej kunde röra så mycket som ett finger. Han bad då en av de närvarande att ta fram en liten flaska, som han hade i sin ficka, och ge honom en droppe av innehållet. Sedan han fått detta, kryade han på sig, och snart var dansen i full gång igen. Gulamålaviten, som var utan harpa, gick ifrån bröllopsgården och kom inte tillbaka.

Det berättas, att Kalle hade sina harpor hängande på väggen i sin stuga. När han skulle bort att spela, frågade han dem: »Vilken av er vill ut i dag?» Då »sjöng» det i den harpa, som ville bli spelad den kvällen.

En gång spelade Byss-Kalle upp en hästföra uppför Brobacken i Älvkarleby. När de kom upp till krönet, måste den som satt bredvid Kalle rycka stråken ur hans hand för att klara honom undan Näcken. På den tiden gick det nämligen en sägen i de norduppländska bygderna, att Näcken hade 9 »vändningar» d. v. s. repriser i sina polskor. I en efter Näcken

lörd polska kan ingen spela den nionde reprisen utan att hemfalla åt upphovsmannen. Det gäller därför att rycka stråken från spelmannen, innan han börjar med just den farliga reprisen. I vissa bygder brukade man rulla en spräcklig sten omkring spelmannen för att få honom att sluta i behaglig tid.

Byss-Kalle dog den 7 januari 1847. När han skulle forslas till kyrkogården, stannade hästarna plötsligt mitt i en liten backe och förmådde inte gå längre. De som var med ansåg, att onda makter höll igen åkdonet. Spelmannen hade ju fått sina gåvor till låns, och nu kom man för att återkräva dem.

På senare år har man frågat sig vart egentligen Byss-Kalles instrument tagit vägen. Enligt vissa berättare hade spelmannen två harpor, av vilka han höll »Franskarpan» för den förnämsta. I de uppländska bygderna finns det åtskilliga harpor, som sägas härstamma från mästerspelmannen, men vid närmare undersökning har de visat sig vara falska. Säkert är emellertid, att Byss-Kalle hade en franskbyggd harpa. Kanske den var av vallonskt ursprung alldeles som spelmannen.

Enligt en obestyrt muntlig tradition skall en av Byss-Kalles harpor ha inköpts av en medlem av den underliga sekten Erik Jansarne. Han hade fått sektens uppdrag att förvärva instrumentet, som naturligtvis ansågs vara ett djävulens lockbete. Sektens agent ville inte vidröra harpan med händerna utan slog ett rep om den och släpade den i vägens grus och damm den milslånga vägen hem, där ett antal troende hade samlats och eldat upp bakugnen. Under jubelsång slängdes harpan in i elden, där den snart förvandlades till aska.

Älvkarleby hembygdsförening vårdar nu troget minnet efter socknens ryktbaraste spelman genom tiderna. Själv vilar han i skygd av kyrkogårdens gamla lönnar, men ekot av hans harplåt tonar än med säregen klang i den svenska spelmannsvärlden.